

KECSKEMÉTI GÁBOR–SZEKLER ENIKŐ

A MAGYARORSZÁGI NÉMET NYELVŰ HALOTTI BESZÉDEK
KUTATÁSÁNAK HELYZETE ÉS EGY KORAI SZÖVEG TANULSÁGAI

Ma már elég széles körben szokás tudni arról, hogy a magyarországi halotti beszédek történetének feltárására az 1980-as években szerveződött először rendszeres kutatás az ELTE akkori Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén, Tarnai Andor vezetésével. Noha az eredeti kutatási terv a magyar nyelvűek mellett a hazai latin, német és szlovák gyászbeszédekre is ki kívánt terjeszkedni, végül monografikus szintézisben csak az 1711-ig nyomtatásban kiadott magyar nyelvű halotti beszédek vizsgálatának tanulságait sikerült összegezni.¹ Az 1998-ban megjelent monográfia épp 100 ebbe az időkörbe eső, első kiadású nyomtatványról, bennük együttesen pedig 354 halotti beszédről adott számot.² A magyarországi nem magyar nyelvű nyomtatott gyászbeszédeket célzó munkálatok még annak előtte félbeszakadtak, hogy lényegében kibontakozhattak volna.

¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998). A hazai kutatás történetének áttekintése: 13–17.

² Táblázatos összefoglalásuk: KECSKEMÉTI 1998, i. m., 282–291. Az RMNy azóta megjelent harmadik kötete (2000) alapján egyébként e számok némiképp módosítandók: a 19. tételt törölni kellett (vö. RMNy App. 188), viszont egy református és egy – példányból ma nem ismert – katolikus tétellel ki kell egészíteni a listát (RMNy 2502, 2513). Már a vonatkozó RMNy-kötet megjelenése után még egy református nyomtatvány vált ismeretessé (RMNy S 1884A), amely három beszédet tartalmaz, és amelyről azóta önálló közlemény is megjelent: HELTAI János, *Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött (Gyulafehérvár 1641) – RMNy S 1884A* (a továbbiakban: HELTAI J. 2003) = *Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2003 (a továbbiakban: VÁSÁRHELYI 2003), 257–265. Ezen a tanulmányon kívül – és eltekintve a viszonylag gyakori szórványos idézetektől – alig keletkezett önálló feldolgozás az érintett szövegekről az elmúlt egy évtizedben: MIKÓ Gyula, *Az Exequiarum coereemonialium libri szövegei és kötetkompozíciója = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete, 2003 (Studia Litteraria, 41), 83–110 (a lista 8. tételéről, amelyben egyetlen magyar nyelvű kivétellel latin orációk találhatók); PETRŐCZI Éva, *Oratio politico-ecclesiastica, avagy Czeglédi István gyászbeszéde II. Rákóczi György fölött* = PETRŐCZI Éva, *Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Historia Litteraria, 20), 136–143 (a lista 30. tételéről); PETRŐCZI Éva, „Erzsébet az ő szent visszavonultságában”: *Női hitéleti- és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban*, ItK, 110(2006), 319–331; ua. = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai (2006. május 24–27., Kolozsvár)*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 153–165 (a lista 50. és 55.

A hazai német nyelvű gyászbeszédok számbavételére eddig egyetlen kísérlet történt. Péter Katalinnak a németországi kutatásokat összefogó marburgi központ egyik tanulmánykötetében közreadott írása³ a kezdetektől ugyancsak 1711-ig 52 olyan hazai német nyelvű nyomtatványt számolt össze, amely gyászbeszédet – a németországi kutatásban állandósult elnevezéssel: Leichenpredigtet – adott közre. Ez a szám az összes magyarországi német nyelvű nyomtatványnak mintegy az egyhatoda. Harmincnégyet nyomtattak közülük Lőcsén, hatot Brassóban, ötöt Szebenben, négyet Pozsonyban, hármat Kassán és kettőt Bátfán.⁴ Minthogy közöttük nyolcban két-két beszéd található, ez összesen 60 Leichenpredigtet jelent, amelyeket ötvenöt haláleset alkalmából tettek közzé. A halottak kivétel nélkül lutheránus vallásúak, anyanyelvük pedig kevés kivétellel német: csak a 18. század elején tűnik fel két magyar családnevű közöttük, a 17. században pedig egyetlen kivétel van, a szlovák származású, de családjában magyar nyelven érintkező és magát írásban is ezen a nyelven kifejező Thurzó Szaniszló nádor. Ő az egyetlen grófi rangú a halottak között, akik között tizenegy nemes és hat lelkészi családból származó található, a többiek, a jelentős többség, harminchét halott a városi polgárság körébe tartozik. A német gyásznyomtatvánnyal búcsúztatott halottak valamivel kevesebb mint az egyharmada nő: három nemesasszony, nyolc polgárnő, három polgárleány és egy lelkészfeleség.

Péter Katalin idézett tanulmánya csak a számítások végeredményét tartalmazza, a nyomtatványok alapul vett listáját – nyilván terjedelmi okok miatt – nem tette közzé. Az RMNy és az RMK II. alapján megpróbáltuk rekonstruálni a következtetésekhez felhasznált adatsort, és úgy látjuk, hogy a számítások abban az esetben állják meg a helyüket, ha

tételéről); LUFFY Katalin, *Medgyesi Pál és prédikációi: Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában*, It, 82(2001), 186–208 (a lista 21., 27. és 28. tételéről, bevonva a 9., 45. és 53. tétel szövegeinek egy-egy helyét is); LUFFY Katalin, „A' kik életekkel, erkölcsökkel építenek és tanítanak.” *Puritán elvárások az 1660–68 közötti alkalmi beszédekben = Kegység, kultusz, távollátás: Irodalomtudományi tanulmányok*, szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2002 (Sapientia Könyvek, 12), 37–68; ill. LUFFY Katalin, *Puritán elvárások 1660–68 közötti alkalmi beszédekben = Tudomány – egyetem – diszciplína: A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének 2001. október 26–27-én megrendezett „házikonferenciáján” elhangzott előadások*, szerk. BERSZÁN István, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 239), 52–72 (a lista 21., 28., 30., 34., 36., 42., 45. és 49. tétele alapján); LUFFY Katalin, *Műfajhasználat és reprezentáció főúri temetéseken = Szöveggyűjtemény és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi Füzetek, 5), 37–75 (a lista 42., 45., 49., 53., 58. és 61. tétele alapján). A szövegek közül, úgy látjuk, egyetlenegynek jelent meg újabb szövegkiadása, a 9. tételből Alvenci P. Péter prédikációjának: „*Bízd az jövődökre érdemed jutalmát*”: *Magyar protestáns irodalmi szöveggyűjtemény*, I, 16–17. század, szerk. SZABÓ András, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1998, 260–268. Az előzményekről, vagyis a 16. századi magyarországi latin nyelvű halotti orációkról: SZABÓ András, *A humanista életrajzi beszéd Magyarországon a 16. század második felében = Classica – mediaevalia – neolatina II*, ed. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecen, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007, 127–133.

³ Katalin PÉTER, *Die Leichenpredigt in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert: Der besondere Quellenwert der deutschen Predigt = Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, Hrsg. Rudolf LENZ, I, Köln etc., Böhlau, 1975; II, Marburg/Lahn, Schwarz, 1979; III, Marburg/Lahn, Schwarz, 1984 (a továbbiakban: LENZ 1975–1984), III, 347–360, a következő ismertetés a 357–358. lapon olvasható adatok alapján.

⁴ Itt csupán megismételjük Péter Katalin számait, de jelezzük, hogy azok összege 54 volna.

azokhoz olyan német nyelvű halotti nyomtatványokat is figyelembe veszünk, amelyek csupán gyászverseket tartalmaznak. A prédikáció vagy a szónoklat műfajába tartozó szövegek száma tehát első szemrevételezésre kisebbnek tűnik a jelzett számoknál. Érvényes számadatok közzétételéhez azonban részünkről is az összes e körbe tartozó nyomtatvány kézbevitelére lesz szükség, és ilyen, autopszián alapuló, teljes listával jelenleg még nem szolgálhatunk. A továbbiakban tehát az RMNy három megjelent kötetének időközén belül maradunk, vagyis a kezdetektől 1655-ig megjelent német gyászbeszédet összegezzük.

Az első magyarországi német nyelvű gyászbeszéd-nyomtatvány 1591-ből való,⁵ majd 1620 és 1654 között további tizenhat ilyen jelent meg.⁶ (1655-ig a magyar nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok száma huszonnégy, a német kiadványok száma ennek kb. a kétharmada, ami azt jelenti, hogy jelentősebb mennyiségi különbség a 17. század második felében alakult ki közöttük.) Kivétel nélkül Felső-Magyarországon nyomtatták őket, az erdélyi városok tehát csak a 17. század második felében jelentek meg a német nyelvű halotti beszédek nyomdahelyei között.

A 17 nyomtatványban összesen 19 halotti beszéd olvasható, amelyek ugyanennyi halottat búcsúztatnak.⁷ Főrangú halott csak a már említett Thurzó nádor fordul elő közöttük. Tizenkét nyomtatvány sorolható a polgári réteghez, közülük három-három íródott gyermekről és polgárasszonyról, öt kiadvány pedig a polgárság legelőkelőbb, leggazdagabb, magas tisztségeket viselő tagjainak emlékére készült.⁸ Amint Heltai János megálapította, a német nyelvű gyászbeszéd-nyomtatvánnyal búcsúztatott személyek e köre a főnemességéhez hasonló reprezentációs szándékok érvényesüléséről tanúskodik. A lelkes réteghez négy nyomtatvány köthető.

A Péter Katalin által megfigyelt alapvető tendenciák ebben a szövegtörzshez is fel-tűnő egyértelműséggel azonosíthatók. A korszak német nyelvű halotti beszédei kivétel nélkül lutheránus környezethez köthetők, míg 1655-ig csupán egy, de 1711-ig is csak még egy újabb magyar nyelvű halottibeszéd-nyomtatvány jelent meg evangélikus vallású halott emlékeztetére.⁹ Az 1655-ig készült magyar nyelvű kiadványok között lényegében nincs olyan, amely egyszerű városi polgárhoz kapcsolódna,¹⁰ és a református prédi-

⁵ RMNy 654.

⁶ Felsorolásuk: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas Kiadó, 2008 (Res Libraria, 2) (a továbbiakban: HELTAI J. 2008), 66.

⁷ Ma két nyomtatványból (RMNy 1631, 1932) nem ismerünk példányt, így a bennük megjelent három halotti beszéd szövege ismeretlen.

⁸ HELTAI J. 2008, i. m., 71 (az adatok kiegészítve az 1591. évi nyomtatvánnyal).

⁹ Mindkét lutheránus nyomtatvány két-két magyar nyelvű prédikációja megjelent kritikai kiadásban: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, I. és X. sz.

¹⁰ Az ehhez a réteghez tartozás mindössze két esetben vethető fel. Váradi Miklós váradi harmincadossal (RMNy 2132) kapcsolatban azonban elég jól látható a Bethlen családhoz való közelség (HELTAI J. 2008, i. m., 70), míg id. Kassai István (RMNy S 1884A) a kolozsvári ötvösmesterségből a Rákóczi családnak köszönhetően ítélőmesteri rangig emelkedett, sőt kancellári jogkörben is eljár (HELTAI J. 2003, i. m. = VÁSÁRHELYI 2003, i. m., 261).

kátori rétegből is csak a Hodászi Pap Lukács fölötti beszéd említhető.¹¹ A német beszédek jelentősen eltérő társadalmi beágyazottsága tehát a hazai németajkú városi polgárság sajátos, kulturális és irodalmi vonatkozásaiban is figyelembe veendő helyzetére utal.

Természetesen a vizsgálat további forrásaiként volnának még számba veendő a magyarországi vagy Magyarországon működő személyek fölött német nyelven tartott, ám külföldön megjelentetett halotti beszédek is. Jó példa rájuk a Paul Schubert (1585–1649) soproni evangélikus lelkész és esperes temetésén elhangzott és 1650-ben kinyomtatott prédikáció, amelyet Szabó Károly még lőcsei nyomtatványnak tartott, ám valójában Nürnbergben jelent meg. E nyomtatvány így természetesen kikerült az RMNy gyűjtőköréből,¹² ám a legkevésbé sem kerülhet ki a kor hazai német gyászbeszéd-irodalmának eszmei összképéből. Angyal Endre például Johann Weissbeck (1638–1695) pozsonyi evangélikus lelkész Eleonora Polixena Rechenberg (1663–1687) fölött Pozsonyban elmondott halotti beszédével szemléltette a német irodalom barokk formajegyeinek magyarországi jelenlétét, márpedig ez a nyomtatvány is külföldön, Regensburgban jelent meg.¹³ Azt pedig érdekes esettanulmány bizonyította a közelmúltban, hogy az ausztriai főnemesség halotti beszédeiből bőséges magyarországi tartalmi vonatkozások bonthatók ki.¹⁴ Sajnos az RMK III. vagy épp az RMK IV. (az Apponyi Hungarica) gyűjtőkörébe tartozó ilyen nyomtatványok adatainak összeállítása és velük a magyarországi nyomdahelyű szövegek kiegészítése még meg sem kezdődött, ezért jelenleg nem számolhatunk ezen anyag tanulságainak bevonásával. Ugyancsak adósok maradunk egyelőre a kéziratban fennmaradt források akár csak futó áttekintésével is.¹⁵

Kezdetnek azonban a magyarországi nyomtatott szövegek tanulmányozása sem volna rossz. Ezzel a gazdag anyaggal csak elvétve foglalkozott eddig a szakirodalom. Kijelenthetjük, hogy a szövegeket elolvasni is alig próbálta valaki, és sem adataikat nem hasznosították, sem a belőlük kirajzolódó eszmei és irodalmi trendeket nem próbálták követni, megérteni.

Egyelőre, úgy hisszük, a szövegek egyenkénti, szoros olvasása van soron. Ebbe a munkába fogunk a jelen közleménnyel.

¹¹ RMNy 1048.

¹² RMNy App. 199; RMK III, 1755. A morvaországi születésű, ám évtizedeken át Sopronban működő Schubertnek is külföldön jelentek meg Sopronban tartott halotti beszédei: 1632-ben Nürnbergben, 1635-ben Regensburgban (RMK III, 7590, 6196).

¹³ ANGAL Endre, *Adalékok Vas megye XVII–XVIII. századi irodalom- és művelődéstörténetéhez*, VasSz, 22(1968), 305–309, 306–307. Weissbeck további pozsonyi halotti beszédei külföldi nyomdahellyel: RMK III, 7814, 3632.

¹⁴ BOBORY Dóra, *Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján*, Lymbus, 3(2005), 5–26.

¹⁵ Kovács József László több tanulmányt szentelt egy Lackner Kristóf temetésére írott német nyelvű életrajzi vázlat ismertetésének és hasznosította annak tanulságait az életrajzi narráció formálódásának történetében is: KOVÁCS József [László], *A Lackner Kristóf felett tartott gyászbeszéd és temetésének számadása*, SopSz, 19(1965), 167–170; KOVÁCS József [László], *Lackner Kristóf ismeretlen életrajza*, ItK, 70(1966), 210–214; KOVÁCS József László, *Egy magyar humanista írói portréjának kialakulása (Írások Lackner Kristófról 1631-től–1944-ig)*, StudLitt, 7(1969), 55–73.

A két legkorábbi szöveget most még félretettük. Samuel Sautter 1591-es és Peter Zabeler 1620-as prédikációjáról van szó.¹⁶ Mindkét szerző németországi születésű, és már egyetemi tanulmányaik – Sautter tübingeni,¹⁷ Zabeler pedig wittenbergi tanulóévek – után kerültek Magyarországra. Amint az már megállapítást nyert, esetükben – akárcsak a pfälzi születésű Nikolaus Erhard 1597. évi latin nyelvű halotti beszédei¹⁸ esetében is – nem a magyarországi hagyományba való bekapcsolódást, inkább a németországi halotti beszédek alkalmazási technikáit áthonosító, kezdeményező, hagyományteremtő irodalmi működést regisztrálhatunk.¹⁹ Ennek leírásához és mérlegeléséhez a németországi kontextus alapos és sok szempontú ismerete szükséges, így később lesz érdemes visszatérni hozzá.²⁰

A húszas évek első felének kiadványai közül Paulus Tartzianuséra esett a választásunk. A Lőcsén, 1622-ben megjelent nyomtatvány²¹ két, közel azonos terjedelmű prédikációt tartalmaz, amelyek közül ez alkalommal csak a másodikra terjeszkedünk ki teljes részletességgel, bizonyos mértékig azonban az elsőt is érintenünk kell.

A Lőcséről származó Tartzianus 1604-től Lipcsében, 1609-től Wittenbergben végezte egyetemi tanulmányait. Itt 1611 márciusában egy hatévi tanulás után hazainduló lőcsei diáktársát köszöntötte két latin verssel,²² majd júniusban respondens volt a Jakob Martini elnöklétével *De sacra Domini coena* tartott vitán,²³ a két nappal korábban *De baptismo* tartott vitához pedig üdvözlő verset írt.²⁴ 1611-től Úrvölgyön rektor, majd Besztercebányán német prédikátor lett. 1620-ban – többek között Bocatius társaságában – latin gyászverset szerzett a besztercebányai gimnázium prorektorának halálára.²⁵ 1622 utáni sorsa ismeretlen.²⁶

¹⁶ RMNy 654, 1231.

¹⁷ SZELESTEI N. László, *Johann Werner komáromi helyőrségi lelkész levelei Stephan Gerlachhoz* (a továbbiakban: SZELESTEI NAGY 1989a) = *Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, JATE, 1989 (Adattár, 23) (a továbbiakban: HERNER 1989a), 5–12, 7.

¹⁸ RMNy 789.

¹⁹ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 162.

²⁰ Emellett Zabeler 1620-as, Stephanus Xylander fölött, és 1626-os, Thurzó Szaniszló fölött tartott beszédének összevetése is elvégzendő, ami – a két halott különböző társadalmi helyzete miatt – különlegesen érdekes tanulságokat ígér.

²¹ RMNy 1280.

²² RMNy 1027A.

²³ RMNy 1028. A munkát az ugyanebben az évben ugyancsak Martininál disputát kiálló (RMK III, 5829) Lethenyei István latin és magyar verssel köszöntötte, szövegük: RMKT XVII/8, 27. sz.

²⁴ RMK III, 1102.

²⁵ RMNy 1226.

²⁶ Újjonnan került elő egy 1647. évi adat, amely szerint a Simon zum Dale rigai első lelkész és esperes halálára írott gyászversek füzetében „von Paulo Tarziano Collega” is olvasható egy német gyászvers: *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven*, XII, Riga, Hrsg. Sabine BECKMANN, Martin KLÖKER, unter Mitarbeit von Stefan ANDERS, Hildesheim–Zürich–New York, Olms–Weidmann, 2004, 272–273, 755. sz. Ez azonban nem a mi Tartzianusunk lesz, talán inkább az a zólyomi Paulus Tartzai/Tartziaritis, aki 1637-ben bukkan fel a königsbergi egyetemen, vö. SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 9), 1219. sz.

Az itt tárgyalt nyomtatvány két, 1622 tavaszán egymást követő halálesethez kapcsolódik. Március 16-án halt meg a hajadon Sophia Wagner, a másodikként közölt prédikációt az ő temetésén mondta el Tartzianus március 20-án. Az elhunyt öccse, Elias Wagner, Tartzianus beszercebányai lelkész kollégája épp két hónappal élte túl nővérét, május 16-án halt meg, és 19-én ugyancsak Tartzianus prédikált fölötté. E beszédének szövege a nyomtatvány első prédikációja.

A magyarországi német nyelvű halotti beszédek történetében már a legelső szöveg, Sautter 1591-es prédikációja egy polgárasszonyt búcsúztatott, így Tartzianus szónoklata a második ebben a tekintetben. A magyar nyelvű halotti beszédek között épp 1622-ben nyomtatták ki az első olyat, amelyet egy nő halála alkalmából mondtak el Kassán július 1-jén, aki nem volt más, mint Bethlen Gábor fejedelem első felesége, Károlyi Zsuzsanna.²⁷ (A temetésén elhangzott szónoklatok két további, terjedelmes kötete pedig 1624-ben hagyja majd el a gyulafehérvári nyomdát.) A nem nemes származású nők fölötti prédikációk kinyomtatásának szokása tehát ismét nem a magyarországi, hanem a németországi hagyományokkal van összhangban.²⁸

Tartzianus prédikációinak margójegyzetei kizárólag bibliai helyekre hivatkoznak, noha a szövegek sok és érdekes összetételű világi műveltséganyagot is megmozgatnak.

A Sophia Wagner fölötti kötet rész *Eyngang vor der Predigt* című bevezetéssel kezdődik. A prédikátor arról beszél itt (négy kisebb bekezdésben), hogy a bűnbeesés óta a halál elkerülhetetlen, nem válogat, ifjat, vént, szegényt, gazdagot elragad, nincs menekvés előle. A textus (Jel 14,4: „Sie sint Jungfrauen und volgen dem Lambe nach/ wo es hingehet”) megjelölése után kezdődik a prédikáció (*Postill*) szövege. Hasonlóképp, mint az Elias Wagner fölött elmondott szövegben, a halott keresztnévének jelentésével indul a beszéd. Mivel Sophia élete végéig megőrizte szüzességét, a prédikáció tagoló alcímmel megjelölt egyetlen, értelmező részében (*Außlegung*) bibliai példákkal alátámasztva a szüzi erényeket és a szüzek mindenkor kivételes helyzetét dicséri a szónok, majd a szüzesség megőrzésének módjait tárgyalja három rövid egységben. Ezt követően a szüzeket ékszerként díszítő négy erényről, majd a szüzesség négy koszorújáról beszél, és további bekezdéseket szentel még a szüzek ismertetőjegyeinek. Csak a margón jelzi a nyomtatvány, hogy itt a prédikáció újabb szerkezeti egysége következik, az usus, a hasznok kibontása (*Nutz dieser Predigt*). Kettőt vesz sorra ezek közül: előbb a szüzeket és a minden keresztény embert illető intelmet (*Vermanung* ’Ermahnung’), majd a viszontagságban való vigasztalást (*Trost im Creutz*). A prédikáció általános érvényű tanításait személyi rész, *Personalia* – a németországi kutatásban állandósult műfaji elnevezéssel:

²⁷ RMNy 1266.

²⁸ Egy igen korai, 1560. évi németországi nyomtatvány egy lelkészleány fölött, majd a szokás gyors terjedésével 1604-ben már egy búcsúztatott „Hausfrau”: KECSKEMÉTI 1998, i. m., 138. Egy 1561. évi német gyűjtemény női szövegeiről és a modellállításnak az erénytükör-műfaj hagyományaival való kapcsolatáról: JILL BEPLER, *Women in German Funeral Sermons: Models of Virtue or Slice of Life?*, *German Life and Letters*, 44(1991), 392–403 (a továbbiakban: BEPLER 1991), 394–398. 1601-ben már Angliában is kinyomtatták az első olyan prédikációt, amelyet nem nemesi származású nő fölött tartottak: KECSKEMÉTI 1998, i. m., 142.

Lebenslauf²⁹ – követi, ahol Sophia életútjáról, személyiségéről olvashatunk, majd latin nyelvű gyászversek, *Threnodia* zárják a nyomtatványt.

A bevezetésben a prédikátor először a halál elkerülhetetlenségéről beszél, ami a bűnbeesés óta mindannyiunk közös sorsa. A halál ifjat, vént, gazdagot, szegényt egyaránt elragad. Nem menti meg a haláltól az embert hatalom, erő, gazdagság, tisztesség. Bár a prózaszövegekénti szedéstükör nem figyelmeztet rá, nyolc szótagú (pontosabban 8a8a7b8c8c7b strófaszervezetű), jambikus lejtésű sorokban írott versben is elmondja a mulandóság örök tanulságát:

Den Reichen hülfft doch nicht sein Gutt/
den Jungen nicht sein stoltzer Muth/
er muß aus diesen Meyen/
Wenn einer hät die gantze Welt/
Silber und Goldt und alles Geldt/
er muß an diesen Reyen. (A2v.)

E verset nem Tartzianus fogalmazta. A protestáns német énekköltészet ismert darabjáról van szó, a *Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn...* kezdetű ének egyik strófájáról, amelynek szerzőjeként ma az anabaptista nézeteiért 1530-ban Kufsteinban megégetett kitzbüheli cipészt, Georg Grünwaldot tartják számon.³⁰

Mintha példákkal kellene alátámasztani, hogy elkerülhetetlen a halál, bibliai és történelmi személyiségeket, egyházi és világi kiválóságokat sorakoztat föl a szónok, akiket minden erényük ellenére magával ragadott a halál: „Abraham war reich und starck im Glauben. Moses war ein tapfferer und grosser fürst. Aaron war ein hoher Priester. Pharao ein gewaltiger König in Aegypten” stb. (A2v). Említésre kerül még a perzsa Hormisdas

²⁹ Új monográfia a műfajról, mintegy négyezer szöveg áttanulmányozása alapján: Cornelia Niekus MOORE, *Patterned Lives: The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2006 (Wolfenbütteler Forschungen, 111). – Megkerülhetetlen kérdés, hogy a *Personalia* a prédikáció része-e, vagy önálló egység. A kérdést a következtetlen tipográfia nem segít eldönteni, ugyanakkor a személyi rész retorikai megformálása a prédikációéhoz hasonlóan szónoki intonációjú. Az imént idézett szerző is arra jutott, hogy az életrajznak a prédikációtól való elkülönítésére többnyire csak a publikálás alkalmával került sor. Ugyanakkor a szerző azonossága és a beszédhelyzet hasonlóága nem zárja ki, hogy a két beszéd rész némi időkülönbséggel vagy más-más helyszínen hangozhatott el a temetési szertartás során. – A bevezetést a Miatyánk, mind a szorosabban vett prédikációt, mind az életrajzot pedig könyörgés zárja. A német szakirodalom megállapítása szerint az életrajzot záró, gyakran a halott nevében fogalmazott vagy a halála körülményeit kiemelő imádság a Tugendspiegel meditációs hagyományait folytatja: BEPLER 1991, i. m., 394–398.

³⁰ A szöveget több más szerzőnek is tulajdonították, vö. ADB X, 59. Először Augsburgban nyomtatták ki 1530-ban, majd 1539-től számos evangélikus énekeskönyvben, vö. *Wer ist wer im Gesangbuch?*, Hrsg. Wolfgang HERBST, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2001, 124. A vers egy strófáját Bach is felhasználta egyik kantátájában (BWV 86). Hatása térben is messzire ért: a Wedderburn fivérekhez kapcsolt 16. századi énekeskönyvben skót fordítása is megjelent; vö. Alexander F. MITCHELL, *The Wedderburns and Their Work, or the Sacred Poetry of the Scottish Reformation in Its Historical Relation to That of Germany: A Lecture*, Edinburgh–London, Blackwood, 1867, 64–67.

Konstantin császárhoz intézett, ismert kijelentése is, amely szerint az emberek Rómában is meghalnak.³¹

A hatást tovább fokozza a szerző a halál elleni óvintézkedések lehetetlenségének leírásával: „Ja es hülfßt auch fürm Todt kein Burck/ kein Schloß/ keine Vestung/ der Todt kreucht umberal zum fenstern und löchern hinein.” (A3r.) Johannes Teutonicusra utal, aki egy jól megépített, biztonságos pincébe rekesztette magát szögekkel és lakatokkal, valamint Pompilius lengyel királyra és Hatto mainzi érsekre, akik toronyba próbáltak menekülni a halál elől, sikertelenül.³² A példák után visszatér Sophia Wagnerhoz, aki a gyógyításban szerzett tapasztalatai ellenére nem talált magának gyógyszeres betegségére.

A prédikáció Sophia nevének értelmezésével, vagyis az igazi bölcsességről (Weißheit) alkotott felfogás kifejtésével kezdődik. Az igazi tudás Istenről nem más, mint ha tudja az ember, hogy az Isten képmását szentségben és igazságosságban teremthetjük meg, nem mulandó arannyal vagy ezüstrrel, hanem Krisztus vérével váltatunk meg. Vagyis tudnunk kell, hogy a mennyekbe tart az utunk, és ahogy Jeremiás is mondja (9,23–24), „ne dicsekedjék a bölcs az ő bölcsességével, az erős se dicsekedjék az erejével, a gazdag se dicsekedjék a gazdagságával, hanem azzal dicsekedjék, aki dicsekedik, hogy értelmes és ismer engem, hogy én vagyok az Úr, aki kegyelmet, ítéletet és igazságot gyakorlok e földön...” (A3v.)

Az igazi bölcsesség nem is mindennek a tudásában van, hanem abban, hogy tisztán, jámboran, segítőkészen és igazságosan éljünk, és Sophia így élt, mert nem csak szavaiban, hanem tetteiben is bölcs volt. Szent Eufrozínához hasonlítja őt a prédikátor, aki élete végéig, teljes 38 éven át megőrizte szüzességét,³³ valamint szent Eufráziához, akinek Theodosius császár hiába ajánlott fel kincseket, a szűz visszautasította: „Az én vagyonom Jézus Krisztus, ajándékaidat másnak add.”³⁴ (A4r.) Ilyen volt Sophia Wagner is, aki szüzességét a föld minden kincsénél többre becsülte.

A prédikáció *Außlegung* részében Tartzianus továbbra is a szüzességet dicsőíti, bibliai példákkal alátámasztva a szüzek mindenkori kivételes tiszteletét. Azzal érvel, hogy Isten egyszerűen fiának is olyan anyát keresett, aki nem lehetett az idős Sára vagy a terméketlen feleség Erzsébet, hanem Mária, egy drága, bájos szűz. Jákob halálos ágyán Silohnak,

³¹ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992 (Folklór Archívum, 19) (a továbbiakban: DÖMÖTÖR 1992), 204. sz.

³² Az Egértorony motívumtörténetéről: DÖMÖTÖR 1992, i. m., 339. sz. A bingeni Hatto-mondát ugyancsak a kruszwicai Popiel-mondával együtt használta fel prédikációs exemplumként már Sóvári Soós Kristóf 1601-ben, e hely szövegkiadása: *Monda nékik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*, vál., előszó, jegyz. SZABÓ Lajos, Bp., Európa–Helikon, 1982, 144–146.

³³ Szent Eufrozina (Fruzsina) legendája szerint a szűz 18 éves korától kezdve élt 38 évig kolostori cellájában (MPL LXXIII, 644B, 649D), amint az a Lobkowitz-kódexben magyar fordításban is pontosan olvasható (pp. 190, 212; Nyár XIV, 60, 69). Mindennek pontos idézése még nyomatékosabban igazolhatta volna Sophia Wagner 47 éven át megőrzött szüzességét.

³⁴ A legenda szerint Theodosius egy szenátor számára kérte volna meg Eufrázia kezét. A prédikációban idézett latin mondat („Opes meae Christus Iesus est, dona tua aliis dato”) forrását nem ismerjük, az MPL-ben közzétett latin szöveg megfelelő helyén, a szűz válaszelevelében jóval bővebb megfogalmazás olvasható, többek között ez a mondat: „Idcirco tolle omnem substantiam, et dispensa pauperibus simul et orphanis, et da universa ecclesiis.” (LXXIII, 629D.)

azaz szűzgyermeknek nevezte el Jézust, Ézsaiás pedig Máriát Almahnak, vagyis olyan fiatal, visszavonult, szemérmes embernek, aki keveset jár emberek közé.³⁵ Innen jön a szokás, hogy a szűzlányok újévkor csigaházat kapnak, azzal a felirattal: sehol sem olyan jó, mint otthon.³⁶ Ezékiel a szüzesség titkát a zárt kapu metaforájával érzékelteti (44,2): „Ez a kapu – mondja – be lesz zárva, meg nem nyílik és senki rajta be nem megy, mert az Úr, az Izrael Istene ment be rajta, azért be lesz zárva.” (A4v.)

A jeles szűzek között megemlíti a prédikátor Jairus tizenkét éves szűzleányát, akit Jézus Krisztus feltámasztott. Caesareában négy szűz prófétált (ApCsel 21,9). A szűzek kivételezett helyzetére utal az izraeliták midianitákon aratott győzelmének példája, amikor is az izraeliták a teljes midianita népességet kiirtották, csak a szűzeket hagyták életben, és ugyanígy jártak el Gileádban is. A szűzek az Úr különös kegyeltjei, például különös szépséggel áldja meg őket, mint Jób leányait. Dávid a hívő keresztényeket is szűzeknek nevezi a 45. zsoltárban (Zsolt 45,15). A Leviták könyve meg kimondottan arra utasítja a főpapot, hogy kizárólag szűzet vegyen feleségül (3Móz 21,13).

A következő gondolati egységben arra nézve találunk tanácsokat, hogy hogyan őrizheti meg egy leány a szüzességét. Egy szűznek, ha állandó szüzességet akar, szorgalmasan kell imádkoznia, hogy Krisztus hú menyasszonya maradhasson. Kerülnie kell minden kíváncsiságot (kotnyelességet), táncmulatságot, nehogy Dina sorsára jusson, hanem maradjon csigaházacskájaiban, azaz kis szobáscskájaiban, szívbéli ájtatosságában, ahogyan Szűz Mária is időzött, amikor betért hozzá Gábel arkangyal. Egy szűznek kerülnie kell minden bűnbeesési lehetőséget, az istentelenek társaságát, akik a legjobb erkölcsöket is megrontják. Valamint mértéktartónak kell lennie az evésben és az ivásban is.

Ezt követően Tartzianus arra tér rá, milyen ékszerek ékesítik a szűzeket. Erről így ír: „Egy szűz szép ékszere nem az arcpirosítóban van, ami az ördög színe, és bizonyos ismertetőjele a hűtlen, hamis szíveknek. Hanem öt ékszer díszít egy szűzet. Először is egy tiszta, alázatos, bánatos szív.” (B3v.) Egy firenzei szűz, Gualdrata Bertha példáját hozza fel, aki megtetszett IV. Ottó császárnak, s az apja odaküldte őt egy csókra, mire Bertha

³⁵ Vö. Pázmányról: „A zsidóknál a leány neve Alma, azaz elrejtett: mert addig leány, míg rejtve marad...” PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, kiad., utószó HARGITTAY Emil, Bp., Balassi Kiadó, 2000 (Millenniumi Könyvtár, 76) (a továbbiakban: PÁZMÁNY 1636/2000), 146; PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, a budapesti kir. m. Tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és kiadja ugyanazon egyetem Hittudományi Kara, magyar sorozat, I–VII, Bp., 1894–1905 (a továbbiakban: PÖM 1894–1905), VII, 623.

³⁶ A képzőművészeti alkotások attribútumainak szakirodalmi már regisztrálta a szüzességre utaló csigát. Egy 1400 körüli tipológikus munkában Szűz Mária várandósságának egyik párhuzama a tiszta levegő harmatja által megtermékenyített tengeri csiga, és ugyanígy kell érteni Filippo Picinelli *Mundus symbolica* csigaemb-lémájának „Rore puro foecunda” lemmáját; vö. Helen S. ETLINGER, *The Virgin Snail*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 41(1978), 316. A csigák tulajdonságainak egyéb allegorikus értelmezései, mégpedig Wolfgang Franz (1564–1628) wittenbergi teológiai professzor (ADB VII, 319–320) *Animalium historia sacrája* (1612) alapján, amelyet Tartzianus is ismerhetett: MISKOLCZI [CSULYAK] Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert, avagy az okatlan állatoknak históriája*, vál., kiad., utószó STIRLING János, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó), 360–368. A csiga- vagy teknősházon álló nőalak metaforájáról női halotti beszédekben: NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „árnyék képe”: Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben*, It, 82(2001), 23–41 (a továbbiakban: NAGY Zs. B. 2001), 28. A teknősnak a szemérmesség jeleként való morális értelmezése megvan már Plutarkhosznál, vö. Cesare RIPA, *Iconologia*, ford., jegyz., utószó SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 499.

azt mondta: „Édesapám, az nem történhet meg senki mással, csak a jövődöbelimmel.” Ez a beszéd megtetszett Ottónak, és egy előkelő gróffal házasította össze, nagy értékeket ajándékozva nekik.³⁷ Egy brandenburgi zárdaszűzre is utal a szerző, aki Vladislaus Locticus kegyetlen zsoldosától megóvta erényeit.³⁸

³⁷ „A jó Gualdradát”-t és annak Guelf-párti unokáját, Guido Guerrát Dante is említi (*Inf.* 16,37), Gualdrada édesatyja, Bellincione Berti pedig a *Paradicsomban* bukkan fel mint a régi firenzei erkölcsök megtestesítője (15,112; 16,99). Gualdrada Berti története Boccaccio *De claris mulieribus*a 103. fejezetében olvasható, ahol a szűz, „bene eleganterque”, a következő szavakkal válaszol atyjának: „Siste queso, mi pater, ne dixeris; nam si violentia absit, nemo ecastor, eum preter quem tu michi legitimo sanctoque coniugio iuncturus es, quod offers tam profuse habiturus est.” (Giovanni BOCCACCIO, *Tutte le opere*, ed. Vittorio ZACCARIA, Milano, Mondadori, 1967.) A leány és Guido gróf 1180. évi esküvőjének Firenze történetében játszott jelentőségéről: BÁN Imre, *Dante-tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, kiad., utószó KIRÁLY Erzsébet, Bp., Szépirodalmi, 1988, 22.

³⁸ „Wie eine züchtige Kloster Jungfraw in der Marck Brandenburg wider die grausammen knechte Vladislai Loctici ihre zucht ehr und keuschheit gerettet/ ist bekandt.” (B3v.) Azt gyanítjuk, hogy a mai olvasó számára – szemben talán a 17. századi besztercebányaiakkal vagy legalábbis egy részükkel – éppen nem „ismeretes” ez a történet, ezért igyekeztünk feltárni az utalás jelentését és hátterét. Nos, arról az exemplumról van szó, amelyben egy szűzlány akként kerül el a megbecstelenítést, hogy a vele erőszakoskodó katonának sebezhetetlenné tevő kenőcsöt ígér, amelynek kipróbálására saját nyakát ajánlja fel, és így inkább a halált választja, semmint a gyalázatot. Pázmány *A buja fajtalanságnak veszedelmességéről* szóló prédikációjában „a régiek”-re hivatkozva olvasható a történet egy változata, ahol egy „pogány császár” a kereszténységtől a leányt eltántorítani kívánó parancsa indítja el a cselekményt. Pázmány margójegyzete forrásként a következőket adja meg: „Niceph. lib. 7. cap. 13., Cedrenus, alii.” PÖM 1894–1905, i. m., VI, 453 (a forráshivatkozást a központozással értelmeztük). Káldi Györgynél, a Bőjt harmadik vasárnapjára írott harmadik prédikációjában, csak az első forráshelyre hivatkozva szintén van egy – bizonyos cselekményelemekben eltérő – változat (RMNy 1509, 427; a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének példányát használtuk). Mindketten Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz 13–14. századi bizánci egyháztörténész *Historia ecclesiasticá*jára hivatkoznak. Pázmány másik megnevezett forrása Geórgiosz Kedrénosz (11–12. sz.) bizánci krónikakompilátor *Színopszisz historiáj*a (*Compendium historiarum a mundo condito usque ad annum 1067*). A Diocletianus uralkodása idején történtek között olvasható nála, a Tübingenben képzett és az augsburgi Hieronymus Wolffal meg a bázeli Johannes Oporinusszal is kapcsolatban álló Guilielmus Xylander (1532–1576) heidelbergi professzor (ADB XLIV, 582–593) 1566-ban befejezett latin fordításában (MPG CXXI, 507–508): „Eodem tempore sacra quaedam mulier atque admiratione digna, pulchritudine formae insigni, et quae virginitatem servasset, comprehensa ac multis tyrannorum ut daemonibus sacrificaret tormentis frustra tentata, militi cuidam ad concubitum dedita est, ea conditione ut si eum non admitteret, capite plecteretur. [...] Inclusa in domo cum milite rogavit eum ut sibi parceret, dignam recepturus mercedem. Se enim esse medicam, ipsique medicamentum praebiturum quod mortis foret amuletum: nam eo inunctum in bellis fore invulnerabilem. Utque eius rei periculum facere posset, rogavit ut sibi eius medicamenti conficiendi potestatem faceret. Id cum miles admodum laetus permisisset, illa ceram oleo permiscuit atque subegit, colloque suo ea re inuncto militem omni robore ferire iussit, vim medicamenti experturum. Ita miles valido gladii ictu illato venerandum caput statim amputavit; atque illa victa adversariorum malitia, martyrii coronam castitatis corona auxit.” A „pogány császár” tehát Diocletianusszal azonos, a cselekmény helyszíne pedig alkalmasint Nikomédeia, mert egy itt nem idézett jelenetben a leány a bebörtönzött helyi püspöktől, a később vértanúként szintén lefejezett Anthimosztól kér és kap lelki támaszt. A diocletianusi keresztényüldözés mártírexemplumát a kora újkori humanisták transzponálták a 14. századi eseménytörténetbe. Tartzianus valószínűleg nem ismerte az ókeresztény szűzsét, ezért gyanútlanul hivatkozhatott a megújított adaptációra, amelyet például Salomon Neugebauer lengyel történeti munkájában olvashatott. Amikor Łokietek Ulászló lengyel király (1306–1333) litván és orosz segédhadakkal Brandenburgba vezetett hadjáratot, a kegyetlen csapatok „magnam hostium caedem fecerunt, matronas ac virgines contumeliose constuprarunt, delubra atque templa passim profanarunt, diripuerunt, et incenderunt. Memoratur autem ea in expeditione praeclarum Monachae cuiusdam facinus, quae capta a Lithuano quopiam,

Második szüzi ékszer az arcon a rózsapír, ami akkor jelenik meg, ha valaki megszólítja a leányt. Szent Ágnes is vörös volt, amikor a vérpadra vezették, amit a hóhér félreértett és azt mondta: „Nézzétek, lerészegedett!”, mire ő így válaszolt: „Ó nem, ez távol áll tőlem... szívem átfesti Jézus Krisztus vörös vére, és ez a vörös szín árad szét bennem, mert ezzel a vörös színnel jelölt meg az örök életre.”³⁹ (B3v–B4r.)

Szüzi ékszer az alázatos, udvarias viselkedés. Például ahogy Rebeka leugrott a tevéjéről, hogy vőlegénye elé fusson (1Móz 24,64), vagy ahogy Mária szólt az angyalhoz.

A negyedik dísz egy szűznek a tiszta ruha, mert az a tiszta érzelem jele, semmi trágár, semmi rendetlen nem illik hozzá. Mindennek kedélyesnek, természetesnek és illendőnek kell lennie. Szükséges annak, aki keresztény akar lenni, hogy a hit esküvői ruháját hordja, ezáltal gyönyörű lehet belül, ha Jézus Krisztus ártatlanságának bárányszőrébe öltözik, mert aki a hit ruháját nem hordja, nem tetszhetik Istennek.

Ötödik ékszerükként viselik a szűzek a szüzesség koszorúit. Az első koszorú, a dicsőség koszorúja (Ehrenkrantz) a kinyilatkoztatott igazság, ami a szent keresztséggel ajándékozott nekünk, ekkor megkoronázott minket az Úr kegyelemmel és irgalmassággal, miként egy pajzzsal. E koszorú tíz összetevője nem egyéb, mint az Apostoli Hitvallás második hitágazatában foglalt tíz állítás, vagyis a kátétanításnak az az elemi minimuma, amelynek ismerete minden keresztény embertől elvárható.

A második az erénykoszorú (Tugendkrantz), a Szentháromság szeretete, az áhítatos imádság, az isteni szavak fölötti állandó elmélkedés, a szentséges szokások; odaadás és engedelmesség, békeszerető szív, szelíd természet, mértékletesség, takarékoság, tiszteltudás, háládatosság, keresztényi türelem mindenféle keresztben és szenvedésben.

A harmadik korona Jézus Krisztus töviskoszorúja (Dornenkrantz). Ez a korona közülünk senkin nem ejthet gennyes sebeket. Ebbe a kinkoszorúba Isten keserű, fanyar, fájdalmas dolgokat fon össze; a keresztbogáncs, a mezei sóska, az üröm, a keserűrepkény, a mezei vadsáfrány és hasonlók lelki megfelelői a szívbeli fájdalom, a testi betegség, a szenvedés a gyermekek sorsa felett, a szenvedés az éhezés miatt, végül a keserű halál.

A negyedik érdemkoszorú az örök üdvösség arany koronája (Ehrenkrantz die guldene Kron der Ewigen Seeligkeit), ami nekünk földi életünk után biztosítva van, ami miatt Szent Pál örvendezik és az igazság koronájának hívja (2Tim 4,8), Jézus Krisztus pedig az élet koronájának (Jel 2,10).

cum ad stuprum traheretur, rogauit eum, ne sibi vim faceret: mercedis autem loco promisit, se eum edocturam esse, qui corpus eius vulnerari nullo vnquam ferro posset. Quod cum discere ille percuperet, iugulum ei puella praebuit, vt in se eius rei periculum faceret. Credulus ille stricto gladio caput eius amputauit. Sic illa barbari libidinem elusit, stuprumque honesta morte euasit.” Salomon NEUGEBAUER, *Historia rerum Polonicarum, concinnata et ad Sigismundum tertium Poloniae Sueciaeque regem usque deducta libris decem*, Hanau, 1618, 189. A szövegből jól kivehető, hogy a brandenburi zárdaszűz története egyértelműen a Xylander-féle Kedrénosz-fordítás alapján jött létre.

³⁹ Nem ismerjük az exemplum forrását. Az Ágnes-legenda kivégzési jelenetében kiömlik ugyan a szűz vére („roseo sui sanguinis rubore perfusam Christus sibi sponsam et martyrem dedicavit”, MPL XVII, 741), a legenda elején, a prefektus fiának adott válaszban pedig az is megvan, hogy az arc pirossága Krisztus véréből származik („sanguis eius [ti. Christi] ornavit genas meas”, MPL XVII, 736), de Ágnes vélt részegségéről nincs szó.

A prédikáció következő egységében a szüzek ismertetőjegyeit sorolja föl Tartzianus. Egy szüz megkülönböztető jegye, hogy jóra való, becsületes és erényekben gazdag, tehát egy kereszténynek arra kell törekednie, hogy tisztességesen éljen. A szüzek privilégiuma, hogy fedetlen fővel járhatnak, mert az asszonyok és a matrónák eltakarva hordják a hajukat. Mintegy azt példázza a szüzek viselete, hogy a keresztények nem visznek magukkal a gazdagságukból, viseletükből semmit a mennyekbe. Ám egy szüzet nem csak a homlokáról, vagyis párta nélküli, fedetlen fejéről ismerhetünk fel, hanem a rövid, óvatos, megfontolt beszédéről: „Also kennet man dem Vogel am Gesange/ dem Topff am Klange/ den Christen am gange/ sonderlich aber auß seinen beten und Gottseligen reden.” (C2v.) Amivel telve van a szívük, az jön az ajkukra is.

Három tárgyat hordanak maguknál a szüzek. Először is egy tükröt, amely ahhoz kell, hogy mindent tisztán és rendben tartsanak. Ezzel nekünk is megmutatják, hogy az első dolog, aminek az egész életünket be kell töltenie, az igazi bűnbánat és megtérés Istenhez, az alázatos, megtört szívünkben hordozott tudás arról, hogy bűnben élünk. Erre csakis úgy tehetünk szert, ha a szentséges tízparancsolatot buzgón szem előtt tartjuk és visszatükrözzük, mivel a törvény ezáltal tart nekünk tükröt, amiben a bűneinket láthatjuk. Amellett a szüzek arannyal átvert, gyöngyös paszományt hordanak, ami a Krisztusban való igaz hitet szimbolizálja. Az igazi nemes gyöngyöt, Jézus Krisztust a szívében hordja a keresztény ember; az aranyozott vörös érdemrendet, Krisztus rózsaszín vérének szívében és gondolataiban, szavaiban és tetteiben hordja magával. Végül a szüzek övet viselnek. A szüzesség öve a bűnbánó bűnös engedelmessé válását jelenti, arra vonatkozó jó szándékát, hogy életét jobbra tegye Krisztus intése szerint: „Legyenek a ti derekaitok felövezve” (Lk 12,35). Aki hanyagul, felövezetlenül – kioldott övvel, *dissolute* – él, az nem is tud és nem is akar kereszténnyé válni.

Nézzétek, mi módon mutat meg nekünk a szüzesség tükre mindent, ami a kereszténységünkhöz illik – szólítja meg a prédikátor a gyülekezetet. Ahogy egy tiszta, erényes, visszavonult szüz mindenkinek kedves, akképp lesz egy igaz, visszavonult, istenfélő és igazhítű keresztény ember minden szent angyalnak felebarátja. Ez lehet minden keresztény szüz számára a testi és lelki cukor és marcipán. A jámbor szüzeknek nem a földön lesz az esküvőjük, hanem a mennyekben, ott élnek házastársukkal a paradicsomban kimondhatatlan dicsőségben és szeretetben. Az ő vőlegényük Jézus Krisztus, aki végtelesen gyönyörű, erős, nagy és becsületes. Az eljegyzésük a földön, a házasságuk már a mennyekben köttetik, ahol örök boldogság és szeretet vár rájuk.

A prédikáció intő haszna előbb a szüzekhez, majd a minden egyes keresztényhez szóló intelmeket fogalmazza meg. Rajta, kedves, jámbor szüzek – buzdítja az előbbieket –, titeket Isten szavaival tisztel, tiszteljétek őt ti is, és legyetek ezért jámborabbak. Amikor Istent dicsőítitek, méltán arra kell gondolnotok és szorgalommal kell minden pillanatban azon dolgoznotok, hogy a szüzi erények különösen nálatok jelen legyenek, amivel ti Isten akarata szerint az erényeket és a tisztességet az egész világ felé tükrözzétek. De a többi keresztényekhez is hasonló aposztrofé szól: akár férfiak vagytok, akár nők, akár fiatalok és gyerekek, legyetek szívetekben és gondolataitokban ti is szüzek. Kövessétek a Bárányt, ahová az megy. Szeressétek szívetekből az Isten ártatlan Bárányát. Pál apostol

szerint Jézust szeretni jobb, mint a világ minden tudása.⁴⁰ Aki az Úr Jézust nem szereti, az számúzza van a halálba. Különösen köszönjétek meg neki szenvedését és halálát, hogy tisztán, mint egy bárány, értetek üldözöttet és meghalt. Kövessétek a Bárányt. A szüzek anyjukat, a fiúk pedig apjukat szokták követni. Jézus Krisztusnak örökké állhatatos anyai és apai szíve van irántatok, ezért kell őt a helyes úton követnetek. Jézus a magasságokba tör. Ő az úttörő (durchbrecher). Miként Isten hajdan Izrael gyermekeit a sivatagban felhővel és lángoszloppal az ígért földjére vezette, úgy titeket is az örök élet ígért földjére vezethet. Krisztus a pásztor, a nyájnak követnie kell őt.

A vigasztaló haszon abból az előírásból bomlik ki, hogy a keresztény embernek élethosszáig minden szükségében és halálában is Megváltójának kell ajánlania magát, hogy mindig hittel szívében így vigasztalást találjon. Jézus kemény jászolba költözött a szent karácsony napján, kövessétek őt oda, öröm töltse el szíveteket és mennyei atyátok gyönyörűsége. Jézus kicsiny gyermekkorában Egyiptom földjére ment, fussatok utána, hozzátok el, amit ott Jézus már megszerzett. A zsidó földről való menekülésével elérte a mennyekbe való bebocsáttatást, ahol nektek is helyetek van. Jézus a Jordán folyóhoz ment, kövessétek, nézzétek, ahogy a bűneiteket lemosta, és nyerjenek bocsánatot bűneitek a kereszt által. Jézus bejárta Júdeát és Galileát, mindenkit tanított és vigasztalt; kövessétek őt, és gyűjtsetek magatoknak bő készletet szép példabeszédekből, töltse el szíveteket vigasz, mint azokét.

Az életrajzi rész ismét a gyógyító asszony a bevezetőben már említett motívumával kezdődik. Hogy „az halálnak ereje ellen nincs orvosság az kertekben”,⁴¹ annak fájdalmas bizonyítéka, hogy a fölöttébb erényes és tisztességes szűz, Sophia Wagner ebben a városban éppúgy, mint a környezőkből, ismert orvosnő volt. Habár korábban Isten segédelmével és tudásával, jártasságával sok különböző korú és rangú embert kiragadott a halál torkából és meggyógyított, mégis saját magán láthatta, hogy Isten megváltoztathatatlan törvénye megbetegedni és meghalni. Mégis, mivel életében igen hasznos, városunkban és a falvakban mindenki előtt ismeretes személy volt, méltatni őt oly keveset ér, mintha a fényes nap csupán egyetlen sugaracskának látszana.⁴² Különösen, hogy őt maguk a tettei és munkája dicsérik.

1575. július 23-án született Leonbergben. Mások pápaság alatt, mások kálvinisták közt, megint mások barbár és babonás nemzetben születnek. Sophia viszont Würtembergben, abban a fejedelemségben, ahol az igaz evangélikus vallás száz éve fennáll, ahol jog, igazság és igazi jámborság honol, és amely fejedelemség Felső-Magyarországnak is mind az egyházi, mind a világi élet területén több nagy tudású, kiváló embert adott. Apja

⁴⁰ „Jehsum lieb haben ist besser denn alles wissen spricht Paulus.” (C4r.) Vö. Ef 3,19: „...auch die Liebe Christi erkennen, die alle Erkenntnis übertrifft...”

⁴¹ „Contra vim mortis kein medicamen in hortis”. (D1v.) A *Schola Salernitana* reguláiból idézett szentencia magyar megfelelőjeként Komáromi Csipkés György 1664. évi fordítását idézzük a főszövegben, vö. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Neolatin írók és magyar prédikátorok (Teológiai-filozófiai elvek és irodalmi minták a XVII. században)* = *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ, KECSKEMÉTI GÁBOR, Pécs, JPTE, 1996, 163–170, 163.

⁴² A jó asszony naphoz való hasonlításának gyakoriságáról halotti beszédekben: NAGY ZS. B. 2001, i. m., 28.

Conrad Wagner württembergi építőmester, anyja Sara Wild volt. Tizenhárman voltak testvérek, Sophia kilencediknek született. Szülei jámbor, istenfélő emberek voltak, tisztességet és az Isten igaz szolgálatát tanulta tőlük. Szorgalmasan tanult, többek közt katekizmust is. Öccse háztartását vezette. Nemcsak jó kézírása volt, hanem diszkréten tudott fontos ügyeket elintézni. A háztartás mellett gyakran olvasta a keresztényi könyveket, szép zsoltárokat (a 73. volt a kedvence), alapos és felkészült volt a hitágazatokból, ezért hitvitázott is. Ezáltal a pápistáknak és a kálvinistáknak ellensége volt, ezek tévedéseit és átkozott tanait meg tudta cáfolni. Soha nem ment férjhez és nem is jegyezte el magát senkivel, szüzességét élete végéig megőrizte. Idegenekkel szemben barátságos és segítőkész volt, mindenkinek keresztényi segítséget nyújtott. Tizenegy évet élt Magyarországon, ahova öccsével együtt jött, mert aggódott, hogy Elias hogyan boldogul egyedül egy idegen országban. Mindig barátságos és szolgálatkész volt, a prédikációkat szorgalmasan látogatta, a szegényeknek és a betegeknek segített. A gyógyításban is járatos volt. 35 hétig betegeskedett, amit türelemmel és alázattal viselt.

Egyetlen szövegből nem lehet messzemenő következtetésekre jutni, néhány megállapításban azonban így is érdemes összegezni a tapasztalatokat, illetve más szempontból is érdekesnek tűnő jelenségekre hívni fel a figyelmet e prédikáció alapján.

A szüzesség oltalmazásához szükséges életvezetési előírásokat közel másfél évtizeddel Tartzianus után Pázmány Péter prédikációskönyvének *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* c. prédikációja is összefoglalta. Mindenekelőtt az Istenhez az állhatatosságért való rendszeres fohászkodást tartotta szükségesnek, másodsorban pedig két alapvető dolgot ajánlott: „Hogy benn maradjon” és „Hogy testét sanyargassa”. „Első az, hogy rejtve és magán maradjon; szem előtt és férfiak között ne forogjon a leány.”⁴³ A nyilvános térbe kilépő nőket Dina példája figyelmeztetheti a veszélyekre. Külön intelmek vonatkoznak ebben a tekintetben a férfiak társaságának és a táncmulatságoknak az elkerülésére. „Második szükséges dolog a szüzesség oltalmára az, hogy testének ne kedvezen, aki szereti a szüzességet...”⁴⁴ Az „ifjúság tüzeit” böjtöléssel, a borivástól való tartózkodással, szemérmes és józan öltözködéssel, az arcfestés mellőzésével lehet csillapítani. *A buja fajtalanságnak veszedelmességéről* szóló prédikáció végén hasonló intelmek állnak „a bujaság kigyökerezésére és a tisztaság oltalmára”: „a testet gyengén ne tarcsuk”, kerüljük „a más nemnek nyájaskodását”, imádkozzunk és tartsunk meditációt Krisztus kínszenvedése fölött stb.⁴⁵ Első olvasásra is szembeötlő, hogy Pázmány szövegei és Tartzianus ismertetett prédikációjának e tárgyú passzusai között szoros megfelelés van, ennek magyarázata pedig nem egyéb, mint hogy közös forrást használtak gondolatmenetük kialakításához. Szent Jeromos *Eustochiumhoz a szüzességről* írott leveléről van szó, másfél ezer év a szüzességről szóló intelmeinek állandó és alapvető forrásáról, amelyben a mindkét 17. századi szerző által adott tanácsok hiánytalanul visszakereshe-

⁴³ PÁZMÁNY 1636/2000, i. m., 145; PÖM 1894–1905, i. m., VII, 623.

⁴⁴ PÁZMÁNY 1636/2000, i. m., 150; PÖM 1894–1905, i. m., VII, 626.

⁴⁵ PÖM 1894–1905, i. m., VI, 454–456.

tők.⁴⁶ Persze nem azt állítjuk, hogy Jeromos a közvetlen forrásuk lett volna, hiszen az egyházatya gondolatait számtalan közvetítő szerzőtől meríthették,⁴⁷ exemplumokkal pedig, tájékozottságuknak és érdeklődésüknek megfelelően, egészen különbözőképpen dúsították fel azokat, aminek során még azt az érdekességet is megfigyelhettük, hogy szövegeik egy eredetét tekintve azonos példázatát két különböző forrásból merítették és így egészen különböző korba, eltérő eseménysorhoz kapcsolták. Tartzianus, amint említettük, kizárólag bibliai forrásait tette láthatóvá, ennek ellenére esetében talán még Pázmánynál is jobban látható, hogy ő is a Jeromos által megteremtett diskurzusrendben áll. Igazán szembeötlővé teszi Tartzianus és a Jeromos-szöveg kapcsolatát, hogy a Jeromos-mű mintegy harmadfélszáz bibliai idézete közül az épp a zárlatban hivatkozott Apokalipszis-hely, amely a szüzesség megtartásáért vállalt szenvedések jutalmát jeleníti meg, nem egyéb, mint a Tartzianus-prédikáció alapjául választott textus.⁴⁸

Természetesen Tartzianus és Jeromos szövege között jelentős különbségek is vannak, mindenekelőtt műfaji tekintetben. A Jeromos szövegét szituáló alapvető pozíció annak a hangsúlyozása, hogy a keresztények nem szűkölködnek a szüzességet, annak méltóságát dicsérő szövegekben (ezekből kis bibliográfiát is felvázol az egyházatya), az ő írói célja épp ezért nem a szüzesség magasztalása, hanem megőrzési módjainak kifejtése.⁴⁹ A gyakorlatias, tanácsadó diskurzuspozíció Pázmány e tárgyú szövegeinek is jellemzője, végső soron szoros összefüggésben azzal, ami prédikációskötete egészének a *genus deliberativum*hoz való közelségével kapcsolatban kifejtést nyert az utóbbi három évtized szakirodalmában. Ugyanakkor Tartzianus megszólalását nem csupán a temetési beszédhelyzet tolja a *genus demonstrativum* felé, hanem a prédikáció teológiai tanítást tartalmazó része is elsősorban a szüzesség dicsőítését szolgálja. A gyakorlatias életvezetési tanácsok kisebb szerepet kapnak, a tematikai arányok a szüzesség magasrendűségét, kiválóságát kiemelő gondolatok irányába tolódnak el. A szüzek felsorolt ékszerei és koszorúi, valamint tükrük, gyöngyös paszományuk és övük mind hordoznak ugyan etikai imperatívuszokat, a választott metaforák azonban nem a mindennapiság hétköznapi hangulatát, hanem a dekorativitást, különlegességet, egyediséget, rendkívüliséget sugározzák első sorban, vagyis megemelt, laudatív beszédsszituációt teremtenek.

Ezek a retorikai sajátosságok természetesen szoros összefüggésben vannak azzal a speciális helyzettel, amelyben Tartzianus szövege készült, elhangzott és megjelent. Nem

⁴⁶ A mű magyarul is olvasható Adamik Tamás fordításában: Szent JEROMOS, *„Nehéz az emberi léleknek nem szeretni”*: *A keresztény életéről, irodalomról és tudományról*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., Helikon, 1991 (Harmonia Mundi Könyvek) (a továbbiakban: JEROMOS 1991). Az intelmek itt: Szentírás-olvasás és imádság (16–17, 23, 36), a nyilvános helyektől való tartózkodás Dina példájával (24), a társaságba járás kerülése és a megfelelő társaság megválasztása (15), a borivás tilalma (10), a torkosság elítélése (12).

⁴⁷ Pázmány a leánynevelésről szóló prédikációja első, a leányokkal megtanítandó ismereteket részletező részének hosszabb passzusaival és második, a szüzességet tárgyaló részének egy exemplumával kapcsolatban például már érveltek Vives közvetítő szerepe mellett: [H.] KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről*, ItK, 89(1985), 479–485, 483–485.

⁴⁸ A leánynevelésről szóló Pázmány-prédikáció szüzességet tárgyaló része is e hely idézésével kezdődik: PÁZMÁNY 1636/2000, *i. m.*, 143; PÖM 1894–1905, *i. m.*, VII, 621.

⁴⁹ JEROMOS 1991, *i. m.*, 21–22.

egy fiatal szűzlány nevelésével kapcsolatban kellett ugyanis intelmeket megfogalmaznia vagy nem egy ifjú hajadon erényeit magasztalnia, hanem egy családot sosem alapított, 47 esztendősen vénekisasszony temetésén kellett beszélnie. A lutheranizmus pedig a felnőtt férfi és a felnőtt nő élethivatását a családalapításban, gyermekek nemzésében és a kegyes, erkölcsös családi élet összefogásában látta. Özvegyemberek és özvegyasszonyok még természetes, mindennapos szereplők lehettek ebben a társadalmi és etikai gondolkodásban, a világi életben mindvégig társ nélkül maradó, érintetlenségüket halálukig őrző éltes nők azonban feltétlenül normabontó esetnek, valamilyen szempontból problematikus életsors megtestesítőjének számíthattak. Ráadásul ez a probléma a felekezeti polémia által is erősen terhelt, körültekintésre intő tematikai mező része volt, a katolikus és a protestáns álláspont között az askézis, a cölibátus, a szerzetesi közösségek, az Istennek szentelt, kontemplatív élet és hasonló, egyáltalában a hivatásetika kérdéskörében kialakult diskurzustérrel érintkezett. Az evilági létben megőrzött érintetlenség értéke vagy értéktelensége tekintetében semmiképpen sem lehet tehát problémátlan spontaneitással általános érvényűnek tekinthető álláspontokról beszélnünk ebben a lutheránus polgári közegben. Ugyanakkor a probléma 21. századi tematizálása nyilván azt is megkívánná, hogy kifejtjük álláspontunkat azzal a Max Weber-i alaptétellel kapcsolatban, hogy „a reformáció a kolostorokból a világi élethivatás területére vitte át a racionális keresztény askézist és életvezetési módszert.”⁵⁰ Ennek a számvetésnek nem most van itt az ideje, az összefüggéseket egyelőre csak jelezni kívántuk, és egy szűzi életvitelben megmaradt lutheránus asszony feletti gyászbeszéd csupán apró mozaikkövecské a kérdéskör vizsgálatában.

A társadalmi konvenciók és a diskurzusrendek tekintetében Tartzianus prédikációja mindenesetre teljes egyértelműséggel megjelöl egy olyan referenciális keretet, amelyet nemcsak érvényesnek, hanem igen magas rendűnek tekint. Azokra az elismerő minősítésekre gondolunk, amelyek Württembergre vonatkoznak Sophia életrajzában. A *genus demonstrativum laus personarum*ot kifejtő argumentumainak *patria-toposza* és egy ellentétező („alii”) szerkezet ügyes felhasználásával a dél-német fejedelemség akképpen jelenik meg a helyes teológia és a tiszta kegyesség keresztény mintaállamának szerepében, hogy e rangját nem is elsajátítani való tudnivalóként, hanem a közösségi tudás ismereti alap- elemére való hivatkozásként nyeri el a szövegben.

Nem tudunk arról, hogy Tartzianus személyesen megfordult volna Württembergben; a külföldi egyetemek közül, amint már utaltunk rá, Lipcsét és Wittenberget látogatta, Tübingenben nincs nyoma. Württemberg nyomatókos szerepét részben a lutheranizmus

⁵⁰ Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*, ford. GELLÉRI András, JÓZSA Péter, SOMLAI Péter, TATÁR György, utószó LUKÁCS József, jegyz. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1982 (Társadalomtudományi Könyvtár), 166. Újabb felvetés, nem a reformáció, hanem a humanizmus vonatkozásában: GADI ALGAZI, *Scholars in Households: Refiguring the Learned Habitus, 1480–1550*, *Science in Context*, 16(2003)/1–2, 9–42. – Érdekes, hogy Velechinus István kassai másodlelkész már hivatkozott, Károlyi Zsuzsanna fölött tartott 1622. évi prédikációja szintén egy szüzességről írott ókeresztény munka, Szent Ambrus *De virginibus*a szövegét idézte, amikor a fejedelemszöny magasztalásához Szűz Mária a többi keresztény ember számára példát mutató életében keresett párhuzamot, vö. KECSKEMÉTI 1998, i. m., 209.

17. század eleji történeti tudata, részint a Wagner család története magyarázza, s az utóbbiról Sophia öccsének, Eliasnak ugyanazon 1622. évi nyomtatványban közzétett életrajzából többet is megtudhatunk.

Elias Wagner 1584-ben született ugyancsak a württembergi Leonbergben, Stuttgart közelében. Tanulmányait 1590-ben kezdte szülővárosában, majd 1599-től a Tübingenhez közeli, hirschau kolostori iskolát látogatta, 1603-tól a bebenhauseni magasabb kolostori iskolában tanult tovább, ott szerezte meg baccalaureusi címét 1605-ben. Ezt követően a tübingeni Stift ösztöndíjasa és az egyetem hallgatója lett. 1607-ben került sor magiszteri promóciójára, majd teológiai tanulmányokkal folytatta előmenetelét. 1609-ben lelkésszé ordinálták, 1610-ben a Stift görög nyelvi oktatásában kapott kiegészítő feladatot. 1611-ben küldte a stuttgarti konzisztórium lelkészként Besztercebányára.⁵¹

Wagner lelkész úr szellemi életrajza egy tantörténet tisztaságával mutatja a württembergi evangélikus értelmiség kiképzésére még a 16. század közepén kialakított életpálya-modell maradéktalan megvalósulását. Ulrik württembergi herceg 1534-ben tért vissza hazájába – nagybátyja, Hesseni Fülöp segítségével – tizenöt évi száműzetéséből, és egyik első feladatának tekintette a távollétében az ellenreformáció fészkévé vált tübingeni egyetem átalakítását. 1535 végére a teológiai, a jogi és az orvosi kar professzori állománya nagyrészt már megújult. Az artes-fakultás számára Joachim Camerarius állított össze új statútumokat 1536-ban, az eseményekben Melanchthon befolyása is érvényesült, s az átszervezés még éveken át folytatódott.⁵² Az egyházi értelmiség kiképzésének céljából Ulrik hercegi ösztöndíjas teológiai kollégiumot (Stipendium, Stift) is felállított, amely 1537-ben tizennégy, válogatott, levizsgáztatott, esküt tett fiatallal indult. Az átszervezés azonban a schmalkaldeni liga 1547. évi mühlbergi veresége következtében csak 1555 után folytatódhatott. Ulrik fia, Kristóf herceg felismerte, hogy a Stift csak egy jól felépített általánosabb iskolarendszerben működhet eredményesen, ezért a felsőoktatás megfelelő minőségű előkészítése céljából a német és latin iskolák fejlesztésére összpontosított. Szekularizálta a még meglévő monostori iskolákat, az 1559. évi Kirchenordnung pedig a tananyagukat és tankönyveiket is részletezte. A városi latin iskolák ötosztályosak voltak, míg a kisebb városokban gyakran csak az alsó három osztály volt meg, amelyek után vagy a stuttgarti paedagogiumban lehetett továbbtanulni, vagy hercegi ösztöndíjért folyamodva egy monostori iskolában, az utóbbi esetben kötelezettséget vállalva arra, hogy befejezése után a teológiai stúdiumokat is elvégzi, akkor már a tübingeni Stiftben lakva. A paedagogiumban a dialektika, a retorika, a geometria és a fizika legalább három szemeszternyi tanulása után lehetett baccalaureátust szerezni, majd a tanulmányok az ars-fakultáson folytatódtak. Itt további legalább három szemeszteren át folyt a dialektika, az etika, a fizika, a matematika, az asztronómia és opcionálisan a poétika, a retorika és a héber nyelv elsajátítása (az utóbbi a stipendiánsok számára kötelező volt, de minden teológiai hallgatótól is elvárták a görög és a héber nyelvi stúdiumok

⁵¹ Az utóbbi adathoz vö. GÉMES István, *Hungari et Transylvani: Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*, Bp., Luther Kiadó, 2003, 71–72.

⁵² Richard L. HARRISON, Jr., *Melanchthon's Role in the Reformation of the University of Tübingen*, Church History, 47(1978), 270–278.

folytatását és az ars-fakultás disputációinak és deklamációinak látogatását). Az ars-fakultást magiszteri fokozatszerzés zárta. Az ösztöndíjasok a teológiai karra léptek tovább. Közülük egyszerre mindig legalább négynek a doktori fokozatszerzés céljából kellett tanulnia, a többieknek pedig addig, amíg lelkészi vagy iskolai állásajánlatot nem kaptak. Ez az iskolázási rendszer rendkívül hatékonyan működött: 1584-re már több végzett hallgatót bocsátottak el, mint amennyit Württembergben foglalkoztatni tudtak.⁵³ Missziós célokra külföldre is képesek voltak kiképzett lelképásztorokat küldeni, ez a magyarázata annak, hogy Magyarországra is rendszeresen érkeztek tábori, udvari vagy városi lelkészek egyébként nem magyar származású tübingeni promoveáltak.⁵⁴

A hercegi ösztöndíjas Elias Wagner iskolai előmenetele pontosan a württembergi iskolázás ismertetett rendje szerint alakult, sőt, amint láttuk, besztarcebányai szolgálati helyét is az e rendszeren való végighaladásából rá háruló kötelezettségként jelölték ki számára. Helyzete annyiban mondható különlegesnek, hogy nem egyedül, hanem növérével együtt utazott el az állomáshelyére.

A Wagner testvérek azonban nemcsak azért és annyiban kötődtek a württembergi reformáció intézményeihez és adhattak róluk élénk beszámolót a lelkész kollégának, Tartzianusnak, mert Elias ennek az iskolarendszernek a növendéke volt. Anyai nagypjuk nem volt más, mint Johann Wild, mömpelgardi (ma: Montbéliard) udvari prédikátor és leonbergi – a helyi nyelvben csak „speciál”-nak nevezett – speciál-szuperintendens.

Leonberg reformációjára ugyancsak Ulrik herceg visszatérése után, az 1535 Quasimodogeniti vasárnapja utáni hétfőn került sor, a weinsbergi reformátor, Erhard Schnepf irányításával. A Stadtkirchét megtisztították, a klenódiumokat a stuttgarti hercegi kincstárba szállították, a katolikus pap és hat káplánja helyébe két evangélikus lelkészt, a „speciál”-t és „diaconus”-át állították, a misét felváltották a vasárnap délelőtti, minden polgár számára kötelező prédikációs istentisztelet és a délutáni kátéoktatás. A templom számára beszereztek egy Bibliát, amelyből fejezeteket olvastak fel az első és a második harangszó között.

Az Augsburgi Interim azután Leonbergben is visszavetette a reformációt. Johann Wild és a másodlelkész elvesztette szállását és kenyerét, a spanyol zsoldosok kirabolták és megkínózták őket. Később enyhült valamelyest a helyzet: a Stadtkirchében vasárnaponként misét mondtak, hétköznapiakon evangélikus istentiszteletet tartottak, és Leonberg egészen 1553-ig, a reformáció visszatéréséig az ellenállás fészkeként számított.⁵⁵ Mindezek a körülmények kellőképpen megmagyarázzák azt az elkötelezettséget, amelyet Johann Wild unokái a württembergi lutheránus mintaállam iránt tápláltak, és részben

⁵³ Az összefoglalás alapja: Charlotte METHUEN, *Securing the Reformation through Education: The Duke's Scholarship System of Sixteenth-century Württemberg*, *The Sixteenth Century Journal*, 25(1994), 841–851. Összegzés a tübingeni retorikaoktatásról: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 218–220.

⁵⁴ SZELESTEI NAGY 1989a, i. m. = HERNER 1989a, i. m.

⁵⁵ Eugen STÖFFLER, *Stadtkirche Leonberg*, Pliezhausen, Grammlisch, 1983, 11–12.

azt a kiélezett polemizáló kedvet és felkészültséget is, amely Tartzianus prédikációja szerint még Sophiának is a sajátja volt.

Magyarországra indulásakor Elias Wagner még nőtlen ember volt, ezért nyilván ő is és nővére is szükségesnek érezték, hogy háztartásának vezetését akképpen oldják meg, hogy Sophia csatlakozik hozzá és segít megfelelő körülményeket biztosítani számára a szolgálatához.⁵⁶ Három évvel később, 1614-ben Elias házasságra lépett Susanna Krügerrel, a besztecebányai rézkereskedelem királyi megbízottjának leányával. Három gyermekük született, Elias temetésének idején egy kisfiú és egy kislány volt még életben. Nővérenek helyzetén viszont mindez nem változtatott: közös háztartásban éltek, és Sophia nyilván a háztartási feladatok és a gyermeknevelés terén találta meg tevékenységi körét.

A nő kora újkori hivatásáról, feladatairól, családi szerepéről, a szüzek, a feleségek és az özvegyasszonyok ideális alakjáról, a női karakterjegyekről a halotti beszédek portréiban megmutatkozó vonások a műfaj referenciális vizsgálati irányának kedvelt témáját adták az előző évtizedekben.⁵⁷ Végül is ezen kutatások alapján lehet arra vonatkozó megállapításokat tennünk, hogy Sophia Wagner életpályája valóban szokatlan, de – legalábbis németországi viszonylatban – mégsem teljességgel egyedi a lutheránus környezetben. Heide Wunder az általa tanulmányozott mintában, mintegy ezer, polgári környezetben élő nőről szóló németországi halotti beszéd között 75 olyat talált, amelyet

⁵⁶ Sajnos nem tudunk semmi közelebbit a Wagner testvérpár besztecebányai életéről, ahogyan a Wagner házaspáréről sem. Elias Wagner könyvtárát, könyvtárjegyzékét sem ismerjük. A besztecebányai közösségi használatú könyvtár 1600 táján összeírt könyveihez azonban bizonyára hozzáférhetett: *Magyarországi magán-könyvtárak, III. A bányavárosok olvasmányai (Besztecebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya) 1533–1750*, kiad. Viliam ČičAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp.–Szeged, OSZK–Scriptum Rt., 2003 (Adattár, 13/3), 13–16; e könyvjegyzék értelmezéséhez: MONOK István, „*Libri in publica libraria exules scholastici*”. *Kísérlet egy fejlődés értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1996 (Historia Litteraria, 2), 181–187.

⁵⁷ Az alább említendő tanulmányokon kívül figyelemre méltók még: Rudolf LENZ, „*Ehestand, Wehestand, Süßbitter Stand*”? *Betrachtungen zur Familie der frühen Neuzeit*, Archiv für Kulturgeschichte, 68(1986), 371–405; Eileen T. DUGAN, *The Funeral Sermon as a Key to Familial Values in Early Modern Nördlingen*, The Sixteenth Century Journal, 20(1989), 631–644; Rudolf LENZ, *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte*, Sigmaringen, Thorbecke, 1990 (Marburger Personalschriften-Forschungen, 10), 39–115; BEPLER 1991, i. m.; Silke LESEMANN, *Frauen in Hildesheimer Leichenpredigten des 17. und 18. Jahrhunderts*, Hildesheimer Jahrbuch, 63(1992), 85–97; Dorothea ROTH, *Das Bild der Frau in der Basler Leichenrede 1790–1914: Erscheinungsformen des bürgerlichen Patriarchats im 19. Jahrhundert*, Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde, 93(1993), 5–77. Az 1733 és 1886 közötti időszakból vizsgált meg 71, túlnyomóan református és nagyobb részt erdélyi halotti beszédet és elemezte közülük főként a nőkéről programszerűen értekezőket NAGY Zs. B. 2001, i. m. A homiletikaszerzőként is ismert Johann Gerhard nyolc nyomtatásban ismert halotti beszéde (1607–1620) közül nemrégiben részletesen, ám elsősorban a mai homiletika nézőpontjából elemeztek egyet, egy nyolcvannegyedik évében járó nemesasszony fölöttit: Austra REINIS, *How Protestants Face Death: Johann Gerhard's Funeral Sermon for Kunigunde Gotsmännin, Widow of Hans Dietrich von Haßlach zu Stockheim (d. 1616)*, Theological Review, 25(2004)/1, 24–45.

hajadon fölött mondtak el.⁵⁸ Többségük nyilván ifjú hajadon lehetett, bár a kutató az is érzékelte, hogy az idősebb korúak pártában maradása feltétlenül magyarázatot kíván, akárcsak a házasságban élő, de gyermektelennek megmaradó, és így a lutheránus házasságfelfogás szempontjából valóban súlyos sorscsapást elszenvedő nők helyzete. Mindkét csoport tagjai – az idősebb hajadonok a házasság helyett, a gyermektelen feleségek pedig a férjükkel szembeni házastársi és gazdasszonyi szerepek betöltése mellett – más keresztényi kötelességeket teljesítettek, például idős szüleiket ápolták, szegény árvákat vagy kereszgyermeküket gondozták, egyházközségi tevékenységeket végeztek.⁵⁹

Mindezeket Sophia Wagner kapcsán is biztosra vehetjük. A prédikáció nagy nyomatékkal említi ezeken felül még egy jellegzetes tevékenységi körét, a gyógyításban való jártasságát. Amint Tartzianus írja, gyógyító tevékenysége nem csak Besztercebányán, hanem környékén, a falvakban is ismeretes volt, és nyilván elsősorban azokra a betegségekre és élettani állapotokra terjedhetett ki, amelyekről Lobkowitz Poppel Éva is úgy nyilatkozott fiának írott levelében: „Anyámtul is azt hallottam, hogy az Doctorok nem értenek annira az Asszonyi állatok között való nyavalyához, mint az Asszony emberek.”⁶⁰ Így például gyermekágyi ápolásának, gondoskodásának bizonyára sógornője is hasznát látta. A kora újkori Európa mindenütt megfigyelhető, az akadémikus orvoslást a mindennapi betegséggondozással kiegészítő, alapvető fontosságú és elsősorban nőkhöz köthető társadalmi jelenségéről van szó, amelyet jól elhelyezhetünk az ún. „laikus gyógyítás” ma már megfelelően kidolgozottnak tekinthető kategóriájában.⁶¹ Hogy valóban erről van szó, és hogy nemigen használhatnánk ez esetben a korábbi szakirodalomban szokásos „népi gyógyítás” megnevezést, azt igen élesen kirajszolja Sophia társadalmi helyzete. A besztercebányai lelkész nővére nyilván nem elsősorban babonás elemekre, hanem a gyógyfüvek, gyógyító anyagok és előkészítésük, alkalmazásuk professzionista elemeket sem nélkülöző – családi hagyományként örökölt, orvosoktól tanult, borbélyoktól ellesett – tapasztalati ismeretere támaszkodhatott. Az „orvos doctorok nélkül szűkössök” számára a 17. század elején már népszerű orvosi könyvek is rendelkezésre álltak, olyasfélék, mint a Tartzianus által is idézett salernói regulák.⁶² A bajba jutott, szenvedő embereken felebaráti szeretetből segíteni kívánó könyvek közül többnek vagy lelkipász-

⁵⁸ Vizsgálata alapját 3307 halotti beszéd adta, amelyek közel egyharmada, 1019 hangzott el női halottak fölött (ami nagyjából megfelel az összes, mintegy 250.000 németországi halotti beszéd belüli arányuknak). Ez utóbbiakból 30 nem tartalmazott értékelhető életrajzi adatokat, 45 gyermeklányokról, 31 pedig főnemesi nőkről szólt. A fennmaradó 913 beszédből 232 íródott özvegyasszonyról, 73 gyermektelen feleségről és 75 hajadonról. A férjzett, gyermeket nevelő nők száma tehát 533 ebben a körben. Sajnos egyik csoport életkori megoszlásáról sem közöl adatokat, így a hajadonokéről sem. Heide WUNDER, *Frauen in den Leichenpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts* (a továbbiakban: WUNDER 1984) = LENZ 1975–1984, i. m., III, 57–68, 59.

⁵⁹ WUNDER 1984, i. m. = LENZ 1975–1984, i. m., 60–61.

⁶⁰ R. VÁRKONYI Ágnes, *Pelikán a fiaival*, Bp., Liget Műhely Alapítvány, [1992] (Liget Könyvek) (a továbbiakban: R. VÁRKONYI 1992a), 87.

⁶¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Népi kultúra – elit kultúra (Néhány elméleti kérdés)*, ItK, 1992, 525–541, 535–538; R. VÁRKONYI 1992a, i. m., 86–104.

⁶² Tizenkét ilyen munka felsorolása: *A táguló világ magyarországi hírmondói: XV–XVII. század*, vál., bev., jegyz. WACZULIK Margit, Bp., Gondolat, 1984 (Nemzeti Könyvtár), 296–298.

tor volt a szerzője, vagy olyan világi személy, aki a „lelki vigasztalás” és a „testi épölet” elősegítését egyaránt feladatának tekintette,⁶³ vagyis egyszerre közölt valláserkölcsei elmélkedéseket és orvosi tanácsokat. Így némi alappal beszélhetünk arról, hogy a lutheránus lelkipásztorok által többé-kevésbé szokásszerűen betöltött kettős feladatkör egy-két osztotta meg Elias Wagner a nővérével, Sophiával.

Elias Wagner és Paulus Tartzianus, a besztercebányai lutheránus prédikátorok mindennapjairól még ennyi adat sem áll rendelkezésünkre. Nem tudjuk, hogyan töltötte a helyi egyházközség például 1620 nyarát, amikor a város nem csupán a magyarországi, hanem az európai politika egyik fővárosává vált. Az itt üléselő országgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását, Bethlen Gábert magyar királlyá választotta, az általa szentesített törvények 24. cikkelye pedig száműzte az ország területéről azt az ellenreformátort, Pázmány Péter esztergomi érseket, akinek a szövegeivel Tartzianus prédikációjának egyes gondolatait és motívumait az imént párhuzamba állítottuk. 1622 késő telén viszont már a nikolsburgi békekötésről érkeztek a hírek, és éppen Sophia Wagner temetésének a napján, március 20-án szolgáltatta vissza a Szent Koronát az erdélyi fejedelem Kassán II. Ferdinánd biztosainak. Úgy képzeljük, hogy a katolikus térítési kísérletek nyilvánvaló ellenszenvet váltottak ki, de a kálvinista erdélyi fejedelem hadmozdulatai ugyancsak aggodalmat keltettek a bányavárosi polgároknál, akikbe keserves történelmi tapasztalatokat vészték már Bocskainak a várost felgyújtó és felpredáló csapatai is.⁶⁴ A harmincéves háborútól ekkor még lényegében megkímélt, következetesen lutheránus Württemberg a zavartalan nyugalom boldog szigetének képét ölthette magára a két lelkész kolléga gondolataiban. Mindkettejükről joggal állítható, hogy a dél-német fejedelemség hagyományainak erős ideológiai töltetű társadalmi, politikai és kulturális reprezentációjával sajátos árnyalatot jelentettek meg a század eleji Felső-Magyarország eszmei összképében.

⁶³ A két szintagma Frankovith Gergely könyvének címéből: RMNy 617.

⁶⁴ IPOLYI Arnold, *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata*, Száz, 8(1874), 525–552, 597–647, 671–708, 703–704. Bethlen katonáinak 1622. januári löcsei pusztításairól: HAIN Gáspár, *Szepességi avagy löcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*, szerk., jegyz., utószó VÉBER Károly, Bp., Magvető, 1988 (Magyar Hírmondó), 154–155.